

ПЕРИОДИЗАЦИЈА НОВЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ
ПОВОДОМ 150. ГОДИШЊИЦЕ РОЂЕЊА ПАВЛА ПОПОВИЋА

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

S C I E N T I F I C M E E T I N G S

Book CLXXVIII

DEPARTMENT OF LANGUAGE AND LITERATURE

Book 31

PERIODIZATION OF NEW SERBIAN LITERATURE

ON THE OCCASION OF THE 150th ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF
PAVLE POPOVIĆ
(16 April 1868 – 4 June 1939)

Accepted at the IX meeting of the Department of language
and literature, on 27 November 2018, on the basis of reviews from
Academician *Nada Milošević-Dorđević* and Academician *Predrag Piper*

E d i t o r
Academician
ZLATA BOJOVIĆ

BELGRADE 2019

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига CLXXVIII

ОДЕЉЕЊЕ ЈЕЗИКА И КЊИЖЕВНОСТИ

Књига 31

ПЕРИОДИЗАЦИЈА НОВЕ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ

ПОВОДОМ 150. ГОДИШЊИЦЕ РОЂЕЊА

ПАВЛА ПОПОВИЋА

(16. IV 1868 – 4. VI 1939)

Примљено на IX скупу Одељења језика и књижевности
27. новембра 2018. године на основу рецензија
академика *Наше Милошевић-Ђорђевић* и академика *Предрага Пићера*

Уредник

академик

ЗЛАТА БОЈОВИЋ

БЕОГРАД 2019

Издаје
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнеза Михаила 35

Лектор
Тања Ковачевић

Коректор
Рајка Павловић

Технички уредник
Никола Сивановић

Тираж
400 примерака

Штампа
Планета ѝрини

САДРЖАЈ

Предраг Пипер, <i>Поздравна реч (Осврћ на ишћање периодације)</i>	9
Злата Бојовић, <i>Павле Појовић у историји српске књижевности</i>	11
Zlata Bojović, <i>Pavle Popović in the history of Serbian literature</i>	20
Нада Милошевић-Ђорђевић, <i>Павле Појовић и народна књижевност</i>	23
Nada Milošević-Đorđević, <i>Pavle Popović and folk literature</i>	27
Бранко Летић, <i>О прожимању усмене и писане књижевности у доба ренесансе (виле-џосије-музе)</i>	29
Branko Letić, <i>On interlacing of oral and written literature in the age of renaissance (fairies-ladies-muses)</i>	40
Љиљана Јухас-Георгиевска, <i>Павле Појовић о старим српским биографијама</i>	41
Ljiljana Juhas-Georgievska, <i>Pavle Popović on old Serbian biographies</i>	51
Бојан Ђорђевић, <i>Француско-дубровачке књижевне везе у исцртавањима Павла Појовића</i>	53
Bojan Đorđević, <i>French-Ragusan literary connections in Pavle Popović's research</i>	60
Славко Петаковић, <i>Одјек књижевноисторијске концепције Павла Појовића</i> ...	63
Slavko Petaković, <i>L'echo de la conception histoire litteraire de Pavle Popović</i>	75
Милан Алексић, <i>Књижевнотеоријски ставови Павла Појовића</i>	77
Milan Aleksic, <i>Pavle Popović's attitude in literary theory</i>	84

Марко Недић, <i>Павле Појовић о савременицима: критички преглед</i>	85
Marko Nedić, <i>Pavle Popović on his contemporaries: critical overview</i>	99
Петар Ријановић, <i>Српска књижевност на међи средњег и новог века</i>	101
Petar Rijačević, <i>Serbian literature at the crossing between Middle and New Ages</i> ..	114
Мирјана Д. Стефановић, <i>Просветиљство на међи?</i> (<i>Павле Појовић – Доситеј Обрадовић – Јован Скерлић</i>)	115
Mirjana D. Stefanović, <i>Die Aufklärung am Scheidepunkt?</i> (<i>Pavle Popović – Dositej Obradović – Jovan Skerlić</i>)	123
Душан М. Иванић, <i>Доситејево доба у периодизацији</i> <i>српске књижевности</i>	125
Dušan M. Ivanić, <i>Dositejs-zeitalter in der Periodisierung der</i> <i>serbischen Literatur</i>	136
Александар М. Милановић, <i>Корелације између периодизација</i> <i>књижевног језика и периодизација књижевности</i>	137
Aleksandar M. Milanović, <i>Correlations between periodizations</i> <i>of literary language and periodizations of literature</i>	149
Зорица В. Несторовић, <i>Књижевноисторијска начела Павла Појовића</i> <i>у периодизацији српске драме XIX века</i>	151
Zorica V. Nestorović, <i>Pavle Popović's principles of literary history</i> <i>in the periodization of XIX century Serbian drama</i>	158
Ненад Николић, <i>Преромантизам и концепције историје</i> <i>српске књижевности Милорада Павића и Јована Деретића</i>	159
Nenad Nikolić, <i>Preromanticism and Milorad Pavić's and Jovan Deretić's</i> <i>concepts of history of Serbian literature</i>	170
Горан М. Максимовић, <i>Периодизација епохе реализма</i> <i>у српској књижевности</i>	171
Goran M. Maksimović, <i>Periodization of realism in Serbian literature</i>	184
Јелена Новаковић, <i>Главни књижевни правци у српској и француској</i> <i>књижевности XX века</i>	187
Jelena Novaković, <i>Les principaux courants littéraires dans les littératures</i> <i>serbe et française du XXe siècle</i>	203
Миодраг Лома, <i>Скерлићева периодизација историје нове српске</i> <i>књижевности</i>	205
Miodrag Loma, <i>Skerlić's Periodisierung der neuen</i> <i>serbischen Literaturgeschichte</i>	232

Јован Делић, <i>Критеријуми периодизације и периоди у српској књижевности двадесетог вијека</i>	233
Jovan Delić, <i>Periodization criteria and periods in the 20th century Serbian literature</i>	245
Весна Матовић, <i>Страни обрасци у часописима српске модерне</i>	247
Vesna Matović, <i>Foreign patterns in magazines of Serbian moderna</i>	259
Јован Попов, <i>На темељима праксе: периодизација српске књижевности Јована Деретића</i>	261
Jovan Popov, <i>On the foundations of practice: Jovan Deretić's periodization of Serbian literature</i>	273
Александар Петров, <i>Периодизација српске поезије 20. века</i>	275
Aleksandar Petrov, <i>The periodization of 20th century Serbian poetry</i>	287
Стојан Ђорђевић, <i>Период постмодернизма у српској књижевности 1980–1990.</i>	289
Stojan Đorđević, <i>L'epoque du postmodernisme dans la littérature serbe: 1980–1990.</i>	301
Александар Јовановић, <i>Генеза и садржај појма неосимболизам у српској поезији друге половине XX века</i>	303
Aleksandar Jovanović, <i>Genesis and content of term neosymbolism in Serbian poetry of second half of the 20th century</i>	317
Радивоје Микић, <i>Рана проза Миодрага Булатовића као књижевноисторијски проблем</i>	319
Radivoje Mikić, <i>Miodrag Bulatović's early prose seen as the literary-historical problem</i>	330
Јован Пејчић, <i>Периодизација – у темељујућа идеја историје књижевности: основна подела српске књижевности</i>	331
Jovan Pejić, <i>Periodization – founding idea of history of literature: Basic division of Serbian literature</i>	343
Предраг Петровић, <i>Могућности периодизацијског огређења савремене српске књижевности</i>	345
Predrag Petrović, <i>The possibilities of periodization of contemporary Serbian literature</i>	358

ПОЗДРАВНА РЕЧ (Осврт на питање периодизације)

Имам част да у име Одељења језика и књижевности САНУ поздравим учеснике научног скупа *Периодизација нове српске књижевности, поводом 150. годишњице рођења Павла Поповића* и да поздравим све присутне.

Овај научни скуп има, као што се из његовог назива види, два повезана тежишта – један је на научном делу проф. Павла Поповића, редовног члана Српске краљевске академије, поводом сто педесете годишњице његовог рођења, а други је на периодизацији српске књижевности, чему је Павле Поповић дао трајан допринос.

Периодизације спадају у основна питања историографије. Будући да се историографија бави, пре свега, процесима, личностима и догађајима које описује и објашњава на позадини ширих временских одсека којима они припадају, историјске чињенице могу бити лакше сагледане, описане и протумачене ако се на рељефу историјског времена издвоје најважнији оријентир и границе, понекад јасне и очигледне, а понекад мање или више условне.

Условни могу бити и називи који се дају појединим периодима – било према томе колико су временски удаљени од садашњости, било према доминантним личностима, теоријама, методама и догађајима, који су неки период изразито обележили. Већ је избор назива неког периода први корак у његовом тумачењу и вредновању, јер назив ставља у први план, као значајније од других, једно његово обележје и један критеријум виђења.

Из угла теорије научних револуција Томаса Куна то су називи научних парадигми који су обележили поједине периоде, док су са становишта епистемолошке теорије Мишела Фукоа то доминантне епистеме у појединим периодима, као преовлађујући начин мишљења, поимања стварности, па и поглед на свет итд.

Академик Павле Поповић задужио је историографију српске књижевности периодизацијом заснованом на комбиновању хронолошког

критеријума са другим релевантним критеријумима: народна, стара, средња (тј. дубровачка) и нова књижевност. Судбина те класификације у потоњем развоју науке о српској књижевности била је у великој мери условљена притиском идеологије и политике на науку, било да је реч о југословенству или о тзв. братству-јединству, зарад којег више није било упутно сматрати дубровачку књижевност делом српске књижевности, па чак ни – српском и хрватском књижевношћу истовремено, док је било допуштено, ако не и подстицано, назвати је делом хрватске књижевности, без обзира на чињенице које то не потврђују. Сличне појаве постоје и када је реч о историји српског језика па, у новије време, и српског писма, када се, нпр. најстарија ћириличка штампана књига на српском народном језику *Српски молићвеник* проглашава хрватским молитвеником.

Периодизација по природи ствари обухвата и питање утврђивања почетака државе, културе, књижевности, језика и писма..., а то су, по правилу, спорна питања, чије се решавање често више ослања на претпоставке него на непобитне чињенице, а најчешће и на једно и на друго. То је тако и када је, на пример, реч о присуству Срба на Балканском полуострву, и тековинама српске преднемањихке историје, и о српској глагољској писмености и др.

Одржавање овог научног скупа представља добру прилику да и та, као и сродна питања буду предмет нових увида и нове теоријске и емпиријске аргументације, који ће, и ако не донесу коначна решења, допринети тачнијем и исцрпнијем сагледавању тог дела проблематике периодизације српске књижевности.

Иако је овај скуп посвећен питању периодизације *нове* српске књижевности, он би могао бити подстицајан за тражење одговора на питање о периодизацији историје књижевности уопште и о периодизацији целокупне српске књижевности.

Више о поменутих и о многим другим крупним темама имаћемо прилику да сазнамо из реферата које ћемо чути на овом научној скупу, којем у име Одељења језика и књижевности САНУ желим плодан и успешан рад.

Предраг Пипер,
секретар Одељења језика и књижевности САНУ

ПЕРИОДИЗАЦИЈА ЕПОХЕ РЕАЛИЗМА У СРПСКОЈ КЊИЖЕВНОСТИ

ГОРАН М. МАКСИМОВИЋ*

С а ж е т а к. – У огледу су размотрени различити поступци периодизације епохе реализма у српској књижевности. Указано је на доминацију филолошког концепта периодизације нове српске књижевности (Стојан Новаковић, Јован Грчић, Андра Гавриловић и слично), све до појаве књижевноисторијске периодизације Јована Скерлића, а за њим и каснијих периодизација: Милоша Савковића, Велибора Глигорића, Милутина Најдановића, Драгише Живковића, Димитрија Вученова, Јована Деретића, Живомира Младеновића, Душана Иванића и Милорада Јеврића. Указано је на два периодизацијска критеријума: књижевноисторијски и стилско-формацијски, као и на три основна значења појма реализма као „естетичке категорије“ која се заснива на проучавању односа умјетничког дјела према стварности, као историјски неомеђеног стваралачког „метода“ који је присутан у умјетности од античких времена до данас, те као доминантне „стилске формације“ из средине и друге половине 19. вијека, која се манифестовала као поетички сродан „књижевни период/ епоха“ реализма.

Кључне ријечи: српска књижевност, епоха реализма, периодизација, књижевноисторијски приступ, стилско-формацијски приступ

1. Епоха реализма у српској књижевности у посљедњих сто двадесет година на различите начине је периодизацијски одређивана и дефинисана. Прва теоријска начела за књижевноисторијску периодизацију нове српске књижевности, а у оквиру ње и саме епохе реализма, дао је Јован Скерлић у расправи „Подела нове српске књижевности на периоде“, која је изложена 10. децембра 1910. године као предавање у Друштву за српски језик и књижевност у Београду, а потом је одштампана у *Просвјетном гласнику* 1911. године.

У наведеној расправи, Скерлић се посебно осврће на концепцију периодизације нове српске књижевности код дотадашњих писаца прегледа и историја српске књижевности. Полази од Шафарикове *Историје српске књижевности* (Праг, 1865), а затим се између бројних аутора

* goran.maksimovic@filfak.ni.ac.rs

осврће на Ватрослава Јагића и његову *Хисторију књижевности народа хрватскога и српскога* (Загреб, 1867), на *Писма о књижевности српској и хрватској* Јована Бошковића (Нови Сад, 1892), на *Преглед српске књижевности* Павла Поповића (Београд, 1909), на *Историју српске књижевности* Стојана Новаковића (Београд, прво издање 1867, друго допуњено издање 1871), на Ђуру Шурмина и његову *Повијесит књижевности хрватске и српске* (Загреб, 1898). Све поменуте књиге углавном се нису детаљније дотицале епохе реализма у српској књижевности, нити су је тако именовале, а поједине реалистичке писце су помињали у прегледу тада актуелне „данашње књижевности“. На сличан начин према епоси реализма односили су се и Јован Грчић у *Историји српске књижевности* (Нови Сад, 1903), као и Андра Гавриловић у *Историји српске и хрватске књижевности* (Београд, 1910).

1.1. Скерлић наглашава да су све поменуте периодизацијске подјеле нове српске књижевности урађене „на основу филолошких борби, или ради излагања историје појединих књижевних родова“. Основни недостатак тих подјела Скерлић је видио у мијешању наведених критеријума или њиховом комбиновању с „више-мање хронолошким излагањем биографија појединих писаца“. ¹ Зато је понудио, по његовом увјерењу, најбољи начин да се систематизују књижевне појаве и групишу писци, тако што ће бити истакнуте главне идеје једног времена, као и оно што је било заједничко код писаца који су стварали у том времену. „Закон ритмичности у књижевној историји од пресуднога је значаја: књижевност у својој целини клати се као клатно шеталице од лева на десно и од десна на лево, од периода у којима влада разум до периода у којима влада осећање, и обратно“. ²

На основу свега тога, Скерлић је предложио књижевноисторијски критеријум с потпуним увјерењем да је у младој и неразвијеној књижевности могуће уочити и дефинисати одређене „књижевне правце“. Захваљујући томе, по први пут је у историјама српске књижевности епоха реализма добила своје име, као и поетичка обиљежја и временске оквире. Међу поетичким обиљежјима издвојени су: реакција против омладинске сентименталности и реторике, враћање здравом разуму: позитивизам и материјализам, борба против либерализма: демократизам и социјализам, култ егзактних наука и природњачки дух, политичке и социјалне преокупације, те снажан утицај руске социјалистичке мисли (Чернишевски,

¹ Јован Скерлић, „Подела нове српске књижевности на периоде“, *Писци и књиџе I*, Сабрана дела Јована Скерлића, књига прва, приредио Мидхат Бегић, Просвета, Београд, 1964, стр. 42.

² *Исто*, стр. 45.

Доброљубов, Писарев) и књижевности (Гогољ, Тургенев). Временски оквири епохе реализма одређени су од почетка седамдесетих година 19. до почетка 20. вијека.³

Руковођен овим начелима, Скерлић је у *Историји нове српске књижевности* (Београд, 1914), много детаљније разрадио постављени књижевноисторијски приступ, а затим је и веома прецизно дефинисао границе епохе реализма од 1870. до 1900. године, мада је био свјестан могућих забуна и недостатака које ће изазвати овако строго временско одређење. Скерлићево опредјељење за 1870. годину као почетну границу епохе реализма мотивисано је појавом програмских текстова Светозара Марковића: *Певање и мишљење* (1868) и *Реалност у поезији* (1870).⁴ Опредјељење за 1900. као завршну годину епохе реализма образложено је „напретком у српској књижевности“, који је повезан с покретањем *Српског књижевног гласника* (1901), као „првог модерног књижевног часописа српског“.⁵

На основу свега изложеног, Скерлић је у оквиру епохе реализма обрадио портрете 21 писца: од Јакова Игњатовића до Божидара Кнежевића. Неки међу њима из данашње перспективе не би могли бити сагледани као реалистички писци (М. Ј. Митровић, А. Шантић, М. Јакшић), али је генерално тај постављени строги временски оквир епохе реализма могао да изазове читав низ забуна. Првенствено због појединих романтичарских писаца који су најбоља своја дјела номинално написали у епоси реализма (Змај, Јакшић, Костић), али и оних реалистичких писаца који су прва своја дјела написали у епоси романтизма (Игњатовићев роман *Милан Наранчић* настао је 1860, 1863. године), те оних који су завршна своја дјела створили почетком 20. вијека (Сремац, Матавуљ, Домановић), када је по Скерлићевој периодизацији епоха реализма била завршена.

2. Скерлићева периодизација и временске границе епохе реализма дуго су остале непромијењене или су само дјелимично кориговане. Велибор Глигорић у бројним огледима о писцима српског реализма, који су окупљени у књизи под насловом *Српски реалисти* (1954), није непосредно урадио периодизацију епохе реализма у српској књижевности, али се на основу уврштених писаца и анализираних дјела може закључити да је у основи преузео скерлићевски концепт граница те епохе. Отуда је *Српске реалисте* и отворио портретом Ј. Игњатовића и за почетну границу епохе узео шездесете године 19. вијека. Завршну границу епохе реализма помјерио је практично све до почетка Првог свјетског рата или чак и до краја

³ *Исто*, стр. 50.

⁴ Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Сабрана дела Јована Скерлића, књига тринаеста, приредио Мидхат Бегић, Просвета, Београд, 1967, стр. 347–348; 358–359.

⁵ *Исто*, стр. 436.

друге деценије 20. вијека, тако да је књигу завршио портретима Б. Станковића, И. Типика и П. Кочића. Оно што је веома чудно, међу Глигорићевим портретима српских реалиста није било мјеста за једног С. Марковића, В. Илића, И. Вукићевића или за Б. Нушића.

У једном каснијем тексту, предговору „Токови српског књижевног реализма“ у књизи *Српска реалистичка приповејка* (1868),⁶ Глигорић почетну границу српског књижевног реализма помјера још дубље, према тридесетим годинама 19. вијека и као прве представнике те епохе именује комедиографа Ј. Стерију Поповића и романисијера Ј. Игњатовића. Завршну границу епохе је задржао до почетка Првог свјетског рата, а у избор приповједака је укључио два текста С. Ђоровића: „Ибрахимбегов ћошак“ (1903) и „На Васкрс“ (1909).

Милорад Најдановић је периодизацију епохе реализма у српској књижевности урадио у књизи *Српски реализам у XIX веку* (1962). Указујући на разлику између „реалистичког метода“ и „књижевног правца реализма“, Најдановић је издвојио двије фазе у развоју српског реализма: „прву – од седамдесетих година до краја XIX века, и другу – од почетка XX века до Првог светског рата“.⁷ При томе је нагласио да почетак 20. вијека није само нека формална граница између тих фаза, него да се ради о разликама у друштвеном, културном и политичком животу, које су биле условљене Мајским превратом 1903. године, а снажно су утицале на карактер новог књижевног стварања. Наравно да Најдановић не заборавља да укаже и на континуитет између тих двију фаза и на утицаје које су на млађе реалисте, попут И. Типика, П. Кочића и Б. Станковића, извршили старији приповједачи сеоске реалистичке приповијетке, затим Сремац и Матавуљ, а у лирици наглашава препознатљиви утицај В. Илића на низ српских пјесника на крају 19. и на почетку 20. вијека.

2.1. Најозбиљније сагледавање периодизације нове српске књижевности педесетак година после је Ј. Скерлића урадио је Драгиша Живковић у проучавању европских оквира српске књижевности. Учињено је то у расправама „Скерлићева подела нове српске књижевности на периоде“ и „Теоријски нацрт за историјскокњижевну периодизацију“, које су објављене 1970. године,⁸ као и у расправама „Дезинтеграција реализма у српској књижевности с краја XIX века“, „Период реализма у српској књижевности“ и поготово

⁶ Велибор Глигорић, „Токови српског књижевног реализма“, *Српска реалистичка приповејка*, Просвета, Београд, 1968, стр. 5–13.

⁷ Милутин Најдановић, *Српски реализам у XIX веку*, Завод за издавање уџбеника, Београд, 1962, стр. 34.

⁸ Драгиша Живковић, *Европски оквири српске књижевности*, Просвета, Београд, 1970, стр. 351–364; 365–379.

у расправи „Периодизација српске књижевности XVIII–XX века“.⁹ Живковић је најприје разјаснио само значење појма књижевног периода или епохе као „најшире и интегралне категорије књижевне периодизације, која припада сфери историје књижевности и која се одређује како историјским, тако и књижевноисторијским детерминантама и критеријумима“, а у суштини представља „одсек времена“.¹⁰ С друге стране, књижевни правац представља ужи појам који је као књижевноисторијска категорија „одређен стилско-типолошким детерминантама, схваћеним као стилски комплекси“. Позивајући се на Зденка Шкреба и Александра Флакера, Живковић за појам „књижевног правца“ користи као равноправне и појмове „стилска формација“ и „стилски систем“.¹¹

Руковођен наведеним теоријским начелима, тј. базирајући се на „интерпретацији књижевних дела и на креативном споју стилског и историјског принципа“,¹² Живковић је периодизацију епохе реализма у српској књижевности сагледао из двије перспективе. Из прве перспективе реализам посматра као врло кратку стилску формацију која је била доминантна од 1880. до 1890. године. Из друге перспективе, посматра реализам као дуготрајну и мјешовиту стилску формацију која се простирала све од Ј. Стерије Поповића и Ј. Игњатовића, па до Првог свјетског рата, до Б. Станковића, П. Кочића и И. Ћипика (1830–1914).

У том смислу Живковић посматра епоху реализма кроз четири стилско-формацијске фазе: бидермајерски реализам ([1830]–1860–1880), фолклорни критички реализам (1860–1890–[1914]), хумористичко-сатирична варијанта реализма (1870–1890–[1914]) и дезинтеграција реализма (парнас, натурализам, импресионизам и први знаци симболизма) (1890–1900–[1914]).

Добро је што је Живковић уочио бројна стилска преплитања која су присутна у епоси реализма у српској књижевности, као и присуство постромантичарских и предмодернистичких стилских црта код писаца који су стварали у наведеном широком временском одсјеку. Нису сасвим јасни критеријуми на основу којих је Живковић временски фиксирао наведене фазе у периодизацији епохе реализма у српској књижевности, као што није јасно и зашто је мијешао књижевноисторијске са историјским критеријумима, па се, на примјер, почетна 1830. година повезује с поја-

⁹ Драгиша Живковић, *Евројски оквири српске књижевности III*, Просвета, Београд, 1982, стр. 173–185; 246–314; 315–336.

¹⁰ Драгиша Живковић, *Евројски оквири српске књижевности*, Просвета, Београд, 1970, стр. 375.

¹¹ *Исто*, стр. 376.

¹² Драгиша Живковић, *Евројски оквири српске књижевности III*, Просвета, Београд, 1982, стр. 325.

вом појединих књижевних текстова Ј. Стерије Поповића, а као завршна година епохе намеће се 1914. и почетак Првог свјетског рата.

2.2. У расправи „Главне фазе у развоју српског реализма“ која је објављена у књизи *Трагом епохе реализма* 1981. године, Димитрије Вученов указује на три развојне фазе које се могу препознати у развоју епохе реализма у српској књижевности: публицистичко-критичку фазу, фазу рустикалне прозе и фазу прозе с паланачком тематиком.¹³ Вученов не успоставља чврсте временске оквири епохе реализма, али је на основу описа писаца и дјела које је посматрао као носиоце сваке од наведених фаза могуће успоставити аналогije са Скерлићевим временским границама епохе српског реализма од 1870. до 1900. године. Приликом успостављања критеријума за дефинисање развојних фаза српског реализма, Вученов није сасвим досљедан, тако да мијеша књижевноисторијске и жанровске с тематским критеријумима.

Публицистичко-критичку фазу Вученов везује за дјелатност и текстове двојице писаца: С. Марковића и П. Тодоровића. Посебно се осврће на програмске текстове С. Марковића „Певање и мишљење“ (1868) и „Реалност у поезији“ (1870), као и на Тодоровићеву расправу „Уништење естетике“ (1875). Указује на блиске везе ове двојице српских аутора са ставовима руских мислилаца Чернишевског, Доброљубова и Писарева. С том суштинском разликом што су руски мислиоци имали Гогоља као великог писца реалистичке поетике, који је својим великим дјелима већ био афирмисао књижевни правац реализма, а српски теоретичари то нису имали, јер се – по мишљењу Димитрија Вученова – Јаков Игњатовић „развијао као реалиста изван круга једне књижевне школе, далеко изван српске књижевне средине, а због свог књижевног језика и стила, због свог мађарофилства и из других разлога није могао извршити у српској књижевности ону улогу коју је имао Гогољ у руској“.¹⁴ Без намјере да улазимо у даљу полемику с наведеним ставовима, наглашавамо само да је штета што Вученов није имао увид у Игњатовићеву расправу „Поглед на књижество“ (1857) у којој су изнијета најранија поетичка начела реалистичког стварања у српској књижевности.

Важно је истаћи да Вученов наглашава како су два наведена чланка С. Марковића „представљали неку врсту увода и у епоху реализма и у њену прву фазу“, док је Тодоровићева расправа „представљала завршетак прве фазе српског реализма, критичко-публицистичке“.¹⁵

¹³ Димитрије Вученов, *Трагом епохе реализма*, Багдала, Крушевац, МСМLXXXI, стр. 5–42.

¹⁴ *Истио*, стр. 14.

¹⁵ *Истио*, стр. 12.

Фазу рустикалне прозе Вученов везује за седамдесете и осамдесете године 19. вијека, и то прије свега за приповједачки рад М. Глишића и Ј. Веселиновића, а уз њих и за бројне друге писце, попут П. Марковића Адамова, Ј. К. Лазаревића, а у завршној фази и С. Ранковића и С. Матавуља. Као претходника рустикалног приповиједања о сеоском животу помиње и С. М. Љубишу. Фазу прозе с паланачком тематиком, Вученов везује за Ј. К. Лазаревића, а затим посебну пажњу усмјерава на дјела Б. Нушића, С. Матавуља, С. Сремца и Р. Домановића, све до дјела Б. Станковића и М. Ускоковића.

У једној другој расправи „Регионалност у епохи српског реализма“,¹⁶ Вученов указује и на прецизне временске границе епохе реализма у српској књижевности и посматра је у раздобљу дугом пола стољећа. За почетну годину узима 1860. и појаву Игњатовићевог романа *Тридесет година из животоа Милана Наранџића*, а за завршну годину 1910. када је објављена Станковићева *Нечистиа крв*.

2.3. Јован Деретић је у два наврата приступао периодизацији епохе реализма у српској књижевности. Најприје из књижевноисторијско-жанровске перспективе у историји српског романа *Српски роман 1800–1950* (Нолит, Београд, 1980), а затим још потпуније и цјеловитије из књижевноисторијско-стилско-формацијске перспективе у *Историји српске књижевности* (Нолит, Београд, 1983). Накнадно је у расправи „Периодизација српске књижевности“ (*Књижевна историја*, бр. 69–70, 1985, 387–436), изложио и теоријска начела којима се руководио приликом израде периодизације цјелокупне српске књижевности.

Периодизација која је урађена у књизи *Српски роман 1800–1950* сагледава присуство реалистичких тенденција у распону дугом пола стољећа: од 1860. године и појаве првог друштвеног романа Јакова Игњатовића *Тридесет година из животоа Милана Наранџића*, па све до 1910. године и објављивања романа *Нечистиа крв* Боре Станковића. При томе, Деретић указује на пет могућих фаза у развоју српског реалистичког романа: „Јаков Игњатовић и почетак реалистичког романа“, „Рани реалисти: од приповетке ка роману“, „Светолик Ранковић и почетак психолошког романа“, „Роман тајне“ и „Позни реалисти: од регионалног ка модерном роману“.

Деретић наглашава да су „први реалистички романи Јакова Игњатовића настали пре појаве реализма као књижевног правца у српској књижевности“,¹⁷ да је Игњатовић по годинама био старији од најважнијих романтичарских пјесника, као и то да се први роман *Милан Наранџић* појавио „у пуном јеку романтизма, пре неких најважнијих остваре-

¹⁶ Димитрије Вученов, *Трајом епохе реализма*, нав. дјело, стр. 43–61.

¹⁷ Јован Деретић, *Српски роман 1800–1950*, Нолит, Београд, 1980, стр. 109.

ња наших романтичара, пре Костићевог *Максима Црнојевића* (1863), Змајевих *Ђулића* (1864) или Јакшићеве *Јелисаветје* (1868).¹⁸ У поглављу „Рани реалисти: од приповетке ка роману“, Деретић указује на дуг процес формирања реалистичког романа трансформацијом приповијетке у роман, све од 1870. до 1890. године, указујући на прве наше реалистичке приповједаче: С. М. Љубишу, М. Глишића и Л. К. Лазаревића. При томе, као ране реалистичке романсијере посматра Ј. Веселиновића, са два његова завршена романа, *Сељанка* (1893) и *Хајдук Сџанко* (1896); а затим и С. Матавуља, С. Сремца и Б. Нушића. У поглављу „Светолик Ранковић и почетак психолошког романа“ сагледава три романа овога писца: *Горски цар* (1897), *Сеоска учитељица* (1897) и *Порушени идеали* (1899). У поглављу „Роман тајне“, Деретић посматра тројицу романописаца: Л. Комарчића, Д. Илића и С. Матијашевића, чији су најзначајнији романи настајали у посљедње двије деценије 19. и на почетку 20. вијека. У поглављу „Позни реалисти: од регионалног ка модерном роману“, Деретић усмјерава пажњу на тројицу романописаца: С. Ћоровића, И. Ћипика и Б. Станковића, који су најзначајније романе написали у првој и другој деценији 20. вијека.

Деретићева периодизација епохе реализма у *Историји српске књижевности* (1983) много је детаљнија и у цијелости је утемељена на књижевноисторијским и стилско-формацијским критеријумима. Деретић се генерално није одређивао за чврсте временске границе епохе реализма, већ за њене различите стилско-типолошке фазе. При томе, наглашава да „реализам у српској књижевности обухвата доста широку, занимљиву и разноврсну панораму књижевних појава у великом временском распону“.¹⁹ Тај временски распон, по његовом схватању, кретао се од шездесетих година, када су се појавили први реалистички писци, али је од 70-их година, па све до краја вијека то био водећи књижевни правац у српској књижевности. Деретић то доводи у везу и с друштвеним и политичким околностима и чињеницом да је то вријеме када је Србија добила пуну политичку независност, те када је Београд заузео водеће мјесто у културном и књижевном животу цјелокупног српског народа.

Тако схваћену епоху реализма Деретић сагледава кроз три фазе: „романтичну“, „класично-реалистичку“ и „модерну“. Романтичну фазу назива „рани реализам“, класично-реалистичку фазу назива „критички реализам“, а у оквиру ње кроз посебне цјелине сагледава пјесништво, драму и критику у доба реализма: „песништво у доба реализма“, „драма у доба реализма“ и „сазревање критике“. Интересантно је нагласити да је Деретић трећу фазу реализма сагледао у поглављу посвећеном модер-

¹⁸ *Истѳо*, стр. 109.

¹⁹ Јован Деретић, *Крајња историја српске књижевности*, треће, прерађено и допуњено издање, Светови, Нови Сад, 2001, стр. 157.

ној књижевности на почетку 20. вијека, а даје јој скерлићевски назив „лирски реалисти“.

2.4. Живомир Младеновић је вишедеценијско проучавање епохе реализма у српској књижевности синтетизовао у књизи *Српски реалисти*, која је објављена 2007. године. У поглављу „Основне карактеристике српског реализма“ посебно се позабавио одређивањем граница у којима је трајала српска реалистичка епоха.²⁰ Младеновић указује на неслагања која су присутна око одређивања почетка и завршетка епохе реализма. Приликом одређивања почетка епохе реализма у српској књижевности углавном су се издвојила двојица писаца: Ј. Игњатовић и С. Марковић.

Младеновић одаје признање Игњатовићу не само по томе што је написао значајне реалистичке романе (*Милан Наранџић*, *Чудан свей*), прије појаве Светозара Марковића, него и због програмског чланка „Поглед на књижество“ (1857) у којем је изложио „први књижевни манифест реалистичког правца“,²¹ исте оне године када је такав манифест објављен у француској књижевности. Тиме је по његовом мишљењу било неодрживо заступање тезе да су путеви српског реализма прије Марковића били нераскрчени, као и тврдње да је Игњатовићево дјело писано далеко изван српске средине, те да због тога, као и због лошег језика и стила, није имало право утицаја на развитак реализма у Срба. Као доказ за Игњатовићев значај који је имао за развој српског реализма, Младеновић се управо позива на Марковићеве позитивне оцјене Игњатовићевог реалистичког романа *Милан Наранџић* у расправи „Певање и мишљење“ (1868).

Младеновић наглашава да се историчари српске књижевности не слажу ни када је реч о граници до које је трајала српска реалистичка епоха. При томе је ближи оним тврдњама које реализам омеђавају с крајем 19. вијека, него онима који га продужују све до почетка Првог свјетског рата. Позивајући се на Скерлића, Младеновић наглашава да је српски реализам могуће продужити и на првих неколико година 20. вијека. При томе се посебно усмјерава све до 1908. године, као датума до кога су умрли сви значајнији писци те епохе: Веселиновић (1905), Сремац (1906), Матавуљ и Домановић (1908).

3. Најпотпунију периодизацију епохе српског реализма у српској науци о књижевности у новије вријеме урадио је Душан Иванић у књизи *Српски реализам*, која је објављена 1996. године. Српски реализам Иванић посматра кроз четири синтетичка сегмента. Кроз објашњење самог појма, естетичке традиције, метода и

²⁰ Живомир Младеновић, *Српски реалисти*, Чигоја, Београд, 2007, стр. 295–299.

²¹ *Исто*, стр. 296.

књижевноисторијских (периодизацијских) оквира. Кроз сагледавање његовог историјско-типолошког (поетичког) статуса у оквиру српске књижевности. Кроз издвајање и морфолошки опис преовлађујућих књижевних жанрова: приповијетка, роман, документарно-умјетничка проза (мемоари, дневници, аутобиографије, путописи), лирика, епика, књижевна критика. Кроз преглед значајне књижевне периодике и књижевних институција, који су на прави начин допринијели обликовању књижевног живота у другој половини 19. вијека код Срба.²²

Иванић указује на сложеност термина реализам (од латинског појма *res, realis* у значењу – *сївар, сїваран*) и прецизно разграничава три његова преовлађујућа значења. На првом мјесту, реализам означава естетичку категорију која се темељи на проучавању односа умјетничког дјела према стварности, тј. *мимесиса* (мимезе), подражавања, одражавања, опонашања, имитирања стварности у умјетности. На другом мјесту, реализам означава историјски неомеђен стваралачки метод, под којим подразумевамо конституисање слике стварности у умјетности и књижевности од античких времена до данас (од Хомера, преко *Библије*, Бокача, Шекспира, Толстоја, до Маркеса и Борхеса), посредством „уопштавања/типизације и индивидуализације“.²³ На трећем мјесту, под појмом реализма, што је његово најпознатије и раширено значење, садржана је и књижевна формација (у ужем значењу „стилска формација“), која означава историјски одређен метод умјетничког стварања (праћен позитивизмом у науци и филозофији), који преовлађује од 30-их до 80-их година 19. вијека у Европи (код Срба од 60-их година до краја 19. вијека), и чини, у већој или мањој мјери, поетички сродну (не и јединствену) књижевну епоху.

Историјско-типолошки статус реализма у српској књижевности, Иванић управо сагледава кроз генезу и обликовање поетичких одлика у књижевним текстовима. Зато на динамичнији и флексибилнији начин од својих претходника прибјегава периодизацији и издваја најзначајније типове и развојне фазе реализма: од раслојавања романтизма, преко протореализма, програмског реализма, фолклорног реализма, поетског реализма, потпуног (високог) реализма, до процеса раслојавања реализма и преобликовања у модерну. Претходно смо видјели како Д. Живковић, на примјер, реализам посматра кроз четири прецизно омеђене фазе (бидермајерски реализам, фолклорни критички реализам, хумористичко-сатиричка варијанта реализма, дезинтеграција реализма). Ј. Деретић издваја три фазе: романтичну, класично-реалистичку и модерну.

²² Горан Максимовић, „Знаљачка синтеза српског реализма“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, књ. XLIX, свеска 1–2, Нови Сад, 2001, стр. 268–273.

²³ Душан Иванић, *Српски реализам*, Матица српска, Нови Сад, 1996, стр. 10.

Посебан проблем у проучавању епохе реализма представља „убрзани“ развој нове српске књижевности и напоредно постојање различитих стилских формација у 19. вијеку. Преплићу се просвјетитељство, класицизам и сентиментализам; сентиментализам и рани романтизам, романтизам и рани реализам, развијени реализам и модерна и сл. Отуда је Иванићево посматрање одређених типова и фаза реализма искључило строгу временску периодизацију (како су то, на примјер, покушавали да учине Ј. Скерлић, а дјелимично и Д. Живковић и Ј. Деретић), и ослања се преваходно на поетичке особености, тако да је логично што поједине писце или њихова дјела сусрећемо у различитим типовима реализма.

Предреалистичке или ранореалистичке појаве из 60-их година, тј. спонтану и недоследну употребу елемената реалистичке поетике, Иванић обједињује појмом протореализам, који је преузео од Х. Маркјевича. Као средишњег писца издваја Ј. Игњатовића, а одмах за њим указује и на М. Поповића Шапчанина, Ђ. Јакшића (у социјалној поезији, у појединим причама из сеоске и ратне тематике, драмама и слично), као и на комедије К. Трифковића, те на Б. Будисављевића Приједорског.

Програмски реализам преовлађује крајем 60-их и почетком 70-их година 19. вијека, а препознатљив је по томе што исказује неопходну свијест о тематици и методу обликовања илузије стварности у књижевном тексту, о употреби језика, о роману и прози као доминантном жанру. Од аутора средишње мјесто припада Светозару Марковићу и његовим програмским чланцима „Певање и мишљење“ (1868) и „Реалност у поезији“ (1870), као и Марковићевим млађим сљедбеницима П. Тодоровићу и А. Николићу, те писцима који су начела програмског реализма остваривали у фикционалним текстовима: у драми В. Ђорђевић; у прози Љ. Каравелов, Л. Нанчић, Ђ. Звекић, С. Б. Ивановић; у поезији Ј. Томић, В. М. Јовановић и други.

Под фолклорним реализмом, који је иначе у науци о књижевности имао и аналогне термине: сеоски, анегдотски, народњачки реализам, Иванић подразумева варијанту односа фолклорне и писане ријечи, а „обухвата она књижевна дјела епохе српског реализма која тематику из сеоског живота обликују у реторичко-стилским поступцима и на културном фону народне (усмене, фолклорне) традиције“.²⁴ Фолклорни тип реализма доминира 70-их и 80-их година 19. вијека, најуспјелије у дјелу М. Глишића, Ј. Веселиновића, те у дијелу Лазаревићевог опуса („На бунару“, „Школска икона“, „У добри час хајдуци“) и сл.

Мада је термин поетски реализам изворно проистекао из њемачке књижевности, а означава онај тип реалистичког стварања који „одбија да књижевност буде само копија стварности, већ да од ње тражи да буде

²⁴ Исто, стр. 40.

идеална допуна, да даје прочишћену слику стварности“;²⁵ показало се да он има примјену и у књижевности српског реализма и да је Иванићево издвајање наведеног поетичког модела у посебан тип реализма оправдано. Обиљежја поетског реализма појављују се у појединим дјелима М. Глишића, Ј. Веселиновића, П. Марковића Адамова, те у оквиру појединих текстова Л. Лазаревића (први дио „Школске иконе“), С. Сремца (поглавља из сеоског живота, лирски хумор у роману *Пој Тира и њој Сџира*, слике дерга и севдаха у *Ивковој слави*) и сл.

Потпуни или високи реализам означава доминацију већине обиљежја реалистичке поезике у дјелима насталим 80-их и 90-их година 19. вијека, а додатно се исказује и кроз овладавање романескним жанром, кроз мултирегионалност, кроз сложеније форме казивања (унутрашњи монолог, доживљени говор), разноврсније и динамичније приповједачке тачке гледишта, зачудније типове јунака, критички став према друштвеном животу и сл. Наведени тип реализма Иванић тумачи на примјерима из дјела Л. Лазаревића, С. Матавуља, Б. Нушића, И. Вукићевића, С. Ранковића, С. Сремца, В. Илића, Р. Домановића и сл.

На крају историјско-типолошког прегледа српског реализма, разноврсне термине који означавају дезинтеграцију реализма на крају 19. и на почетку 20. вијека (неоромантизам, декаденција, симболизам, импресионизам, *fin de siecle*), Иванић своди под заједнички наслов „процеси раслојавања реализма“ и указује на продоре модернистичких поезика у српској прози, поезији, драми и књижевној критици. Интересантно је напоменути да у наведеној фази нису заступљени писци попут И. Типика, Б. Станковића и П. Кочића. Живковић их, на примјер, посматра у фази дезинтеграције реализма, а Деретић их одређује као лирске или модерне реалисте.

3.1. Најновију и до сада најобимнију књигу о епоси реализма у српској књижевности написао је Милорад Јеврић, а објавио је под насловом *Историја српске књижевности – реализам I–II* (2017). Видљиво је Јеврићево настојање да периодизацију епохе реализма уради на основу синтезе досадашњих сазнања српске науке о књижевности, с напоменом да „оваква периодизација има првенствено начелан, теоријски и историјски карактер, јер се њоме одређују само главне особине појединих етапа настанка, развоја и раста, а потом и опадања“.²⁶ На основу тога у Јеврићевој интерпретацији појављују се сљедећи могући дијелови реалистичке епохе: предреализам, протореализам, програмски реализам, фолклорни реализам,

²⁵ *Истџо*, стр. 50.

²⁶ Милорад Јеврић, *Истџорија српске књижевности – реализам I–II*, књига прва, Косовска Митровица–Бања Лука, 2017, стр. 22.

поетски реализам, развијени реализам, постреализам или модерни реализам/деконструкција реализма.

Јеврић временске границе епохе реализма углавном посматра на сличан начин како су то раније урадили Ј. Скерлић, Д. Вученов и Д. Живковић. Наглашава да су се и романтизам и реализам у 19. вијеку интензивно развијали по тридесетак година (1847–1870; 1870–1900), али и да се трајање и једне и друге епохе може протегнути и на по читавих педесетак година, те да се „увелико временски преклапају“.²⁷ Тих педесетак година епохе реализма Јеврић сагледава у распону од 1860. године и појаве Игњатовићевог романа *Тридесет година из животоа Милана Наранчића*, па све до 1910. године и објављивања Станковићеве *Нечисте крви*. Међутим, због примјене историјског критеријума, као евентуалну годину завршетка епохе реализма, Јеврић наводи и 1914, позивајући се на почетак Првог свјетског рата. С друге стране, наслањајући се на биографски критеријум, као могућу завршну годину узима и 1908, јер због смрти М. Ђ. Милићевића, М. Глишића, С. Матавуља, Р. Домановића, а нешто раније и Ј. Веселиновића (1905) и С. Сремца (1906), та година „представља биолошки крај велике плејаде српских реалиста“.²⁸

3.2. Крајњу периодизацијску границу епохе реализма и њено преклапање с модерном књижевношћу на крају 19. и на почетку 20. вијека можемо на интересантан начин посматрати и у књигама истраживача модерне српске књижевности, који се нису непосредно бавили поетиком и периодизацијом епохе реализма у српској књижевности. Мислимо на више таквих истраживања, али се овдје осврћемо прије свега на Предрага Палавестру, као писца *Историје модерне српске књижевности – златно доба (1892–1918)* (1986), на Слободанку Пековић, као писца књиге *Српска проза почевшиком двадесетог века* (1987), те на Радована Вучковића, као писца књиге *Модерна српска проза* (1990). Заједничко свим наведеним истраживањима јесте спуштање почетне границе модерне књижевности на сами почетак посљедње деценије 19. вијека, када је реалистичка стилска/књижевна формација била несумњиво још увијек доминантна у српској књижевности. Односи се то и на разнолика неоромантичарска, импресионистичко-симболистичка и неонатуралистичка поетичка и стилска преобликовања и преплитања у дјелима писаца који су били изразити припадници реалистичке поетике, на симболистичко пјесништво В. Илића, на приповједачки рад Л. К. Лазаревића, С. Матавуља, С. Ранковића, И. Вукићевића и Р. Домановића, као и на поједине романе Л. Комарчића, на романе и

²⁷ *Истѳо*, стр. 80.

²⁸ *Истѳо*, стр. 80.

драме Д. Илића, на Нушићев драмски рад, на Ћипикове романе и приповијетке, на драме, приповијетке и романе Б. Станковића, на Кочићев приповједачки рад и сл.

4.0. На основу овдје изложених периодизација, можемо на крају закључити да епоху реализма/књижевну формацију реализма у српској књижевности можемо посматрати кроз три фазе: рани реализам, високи или развијени реализам, касни или дезинтегрисани реализам; које су временски смјештене у другу половину 19. и на сами почетак 20. вијека. У оквиру раног реализма можемо разликовати три типа реализма: протореализам (са Ј. Игњатовићем као доминантним носиоцем), програмски реализам (са С. Марковићем као доминантним представником), те фолклорни реализам (са С. М. Љубишом и М. Глишићем као најистакнутијим приповједачима). У оквиру високог или развијеног реализма могуће је разликовати три типа реализма: психолошки реализам (са Ј. К. Лазаревићем и С. Ранковићем као најзначајнијим писцима), поетски реализам (с бројним дјелима писаца као што су: Ј. Веселиновић, П. Марковић Адамов, С. Сремац и сл.), те као најзаступљенији, критички реализам (који су репрезентовали бројни писци: С. Матавуљ, С. Сремац, И. Вукићевић, В. Илић, Б. Нушић, Р. Домановић и сл.). У оквиру касног или дезинтегрисаног реализма могуће је издвојити слjedeће типове реализма: неонатуралистички реализам, импресионистички реализам, неоромантичарски реализам (с бројним писцима међу којима посебно издвајамо: И. Ћипика, Б. Станковића и П. Кочића).

Goran M. Maksimović

PERIODIZATION OF REALISM IN SERBIAN LITERATURE

S u m m a r y

Various procedures of periodization of the epoch of realism in Serbian literature are considered in the review. It was pointed out the dominance of the philological concept of the periodization of new Serbian literature (Stojan Novaković, Jovan Grčić, Andra Gavrilović etc.), until the appearance of the literary-historical periodization of Jovan Skerlić, followed by later periodization: Miloš Savković, Velibor Gligorić, Milutin Najdanović, Dragiša Živković, Dimitrije Vučenov, Jovan Deretić, Živomir Mladenović, Dušan Ivanić and Milorad Jevrić. Two periodization criteria are defined: literary and stylistic-formation, as well as three basic meanings of the notion of realism as “aesthetic

categories“ based on the study of the relationship between the artwork and the reality, as a historically unmodified creative “method“ that is present in art from antiquity to the present, and as dominant “stylistic formations“ from the mid and second half of the 19th century, which manifested itself as a poetically related “literary period / epoch“ of realism.

Key words: Serbian literature, epoch of realism, periodization, literary-historical approach, stylistic-formative approach

